

دانشگاه پیام نور

متون تاریخی فارسی ۱

(رشته تاریخ)

دکتر محمد رضا نصیری

نصیری، محمدرضا، ۱۳۲۴ — متون تاریخی فارسی ۱ / تألیف محمدرضا نصیری؛ — تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۴.	سیزده، ۲۳۳. ص. — (دانشگاه پیام نور؛ ۱۱۶۱. گروه تاریخ؛ ۱/۸) فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا. واژه نامه. کتابنامه: ص [۲۳۱] - ۲۳۳. ۱. آموزش از راه دور — ایران. ۲. تشریفاتی — سبک — آموزش برنامه ای. ۳. تشریفاتی — مجموعه ها. ۴. ایران — تاریخ متون قدیمی تا قرن ۱۴. دانشگاه پیام نور. ب. عنوان. ۹۵۸۰۸ LC / الف ۳۷۸ / ۱۷۵۰۹۵۵ کتابخانه ملی ایران ۱۷۳۲۹ - ۸۴
--	---

ISBN 964 - 387 - 186 - X

شابک X - ۱۸۶ - ۳۸۷ - ۹۶۴

دانشگاه پیام نور

متون تاریخی فارسی ۱

دکتر محمدرضا نصیری

ویراستار: شهناز سلطانهزاده

طراح آموزشی: شهناز سلطانهزاده

حروفچینی، نمونه خوانی و صفحه آرای: مدیریت تدوین

طراح جلد: فاطمه ملک افضلی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: انتشارات دانشگاه پیام نور

شمارگان: ۴۰۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول شهریور ۱۳۸۴

کلیه حقوق برای دانشگاه پیام نور محفوظ است.

قیمت: ۱۴۵۰۰ ریال

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتابهای دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف به صورت درسنامه، آزمایشی، قطعی، متون آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شود. کتاب درسنامه (د) نخستین ثمره کوششهای علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصلهای مصوب تهیه می‌شود و پس از داوری علمی در گروههای آموزشی، بدون طراحی آموزشی و ویرایش چاپ می‌شود. با تجدیدنظر صاحب اثر و دریافت بازخوردها و اصلاح نارساییها، درسنامه با طراحی آموزشی، ویرایش، و طراحی فنی - هنری به صورت آزمایشی (آ) چاپ می‌شود. با دریافت نظرهای اصلاحی، صاحب اثر در کتاب تجدید نظر می‌کند و کتاب به صورت قطعی (ق) چاپ می‌شود. در صورت ضرورت، در کتابهای چاپ قطعی نیز تجدید نظرهای اساسی به عمل می‌آید یا متناسب با پیشرفت علوم و فناوری بازنویسی می‌شوند. متون آزمایشگاهی (م) متونی است که دانشجویان با استفاده از آن و راهنمایی مربیان کارهای عملی آزمایشگاهی را انجام می‌دهند. کتابهای فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه می‌شوند. کتابهای فرادرسی با تأیید معاونت پژوهشی و کتابهای کمک‌درسی با تأیید شورای انتشارات تهیه می‌شوند.

مدیریت تدوین

فهرست

پیشگفتار

نه

فصل اول. بررسی متون تاریخی فارسی بعد از اسلام تا دوره سلجوقیان
مقدمه

۱

۲

۵

دییاجه شاهنامه منشور ابومنصوری

آغاز کارنامه شاهان

۹

تاریخ طبری (ترجمه فارسی)

سخن از آغاز کار قرمطیان

۱۳

تاریخ بلعمی

خبر شاپور ذوالاکتاف

۱۹

تاریخ سیستان

حدیث فتح سیستان به روزگار عثمان عفان در سنه ثلثین

۲۲

زین الاخبار

پادشاهی امیراجل سیدیمین الدوله ...

۲۸

تاریخ بیهقی

ذکر بردار کردن امیر حسنک وزیر

۳۹

مجل التواریخ و القصص

پادشاهی بهرام گور

۴۲

خودآزمایی ۱

فصل دوم. بررسی متون تاریخی فارسی از دورهٔ دوم غزنویان و دورهٔ سلجوقیان تا حملهٔ مغول

- ۴۵ مقدمه
۴۶ سلجوقنامه
۴۸ ذکر جلوس ملکشاه بن آلب ارسلان
۵۱ عَقْدُ الْعَلَى لِلْمَوْقِفِ الْأَعْلَى
در شرح محاسن ذات و طیب اعراف و شرف عنصر و بزرگی خاندان ...
۵۳ راحة الصدور و آية السرور
مستولی شدن خوارزمشاه بر مملکت عراق و ذکر ظلمها و ...
۵۷ ترجمهٔ تاریخ یمینی
ذکر خانیان بعد از معاودت به ماوراءالنهر
۶۱ نفثة المصدور
آغاز کتاب
۶۶ خودآزمایی ۲

فصل سوم. بررسی متون تاریخی فارسی در دورهٔ مغول

- ۷۰ مقدمه
۷۲ طبقات ناصری
ملک حسام الدین عوض حسین خلجی
۷۶ تاریخ جهاننگشای جوینی
ذکر احوال مرو و کیفیت واقعهٔ آن
۸۰ تاریخ و صفا
ذکر اناپکان لر
۸۴ جامع التواریخ
در تاریخ و حکایات اقوام اغوز
۸۹ مسامرة الاخبار و مسایرة الاخيار
ابتدای دولت آل سلجوق السلطان رکن الدین محمد ابوطالب طغرل ...
۹۴ ظفرنامه
ذکر توجه امیر صاحب قران بعد از مراجعت از هندوستان
۹۹ منتخب التواریخ یمینی
طبقهٔ ملوک یزد که معاصر دولت مغول بودند و مبداء نسبت ایشان
۱۰۲ زبدة التواریخ
ذکر حالات و واقعات سنهٔ اربع و عشرين و ثمانمائه (۸۲۴) ...
۱۰۵ روضة الصفا
ذکر گفتار در ایالت نشستن خاقان شیبانی خان در مملکت خراسان و ...
۱۰۹ تاریخ دیاربکریه
ذکر احوال شیراز از زمان حادثهٔ جهان شاهیه تا زمان فتح ...

۱۱۳	عالم آرای امینی
	ذکر استیلای سلطان خلیل بعد از وفات حضرت صاحب‌قران بر تخت ایران
۱۱۹	حبیب‌الشریر
	ذکر احوال مصر در زمان خلافت امیرالمؤمنین حیدر و بیان انتقال ...
۱۲۳	خودآزمایی ۳
	فصل چهارم. بررسی متون تاریخی فارسی از آغاز دوره صفویه تا عصر
۱۲۵	دولت قاجار
۱۲۶	مقدمه
۱۲۸	فتوحات شاهی
	در طالع شدن آفتاب عالم‌افروز شاهی از اوج هدایت و ...
۱۳۳	احسن‌التواریخ
	گفتار در قضایایی که در سنه ستّ عشر و تسمایه (۹۱۶) ...
۱۴۲	خلاصة‌التواریخ
	ذکر لشکر کشیدن پیاله پاشا ولله پاشا به صوب گرجستان و ...
۱۴۶	تاریخ عالم آرای عباسی
	ذکر تسخیر ولایت بحرین
۱۵۰	قصص الخاقانی
	بیان جهاد محصورین قلعه بغداد به سرکردگی بکتاش ...
۱۵۲	تذکرة الملوک
	در بیان تفصیل امراء
۱۵۶	تاریخ حزین
	توجه خان معظم به همدان و محاربات با رومیان و ظفر یافتن بر ایشان
۱۵۹	گلشن مراد
	در بیان وقایع دارالامان کرمان و کیفیت قتل شاهرخ خان افشار و ...
۱۶۴	جهانگشای نادری
	گفتار در آغاز کار نادر کامکار به تائید جناب آفریدگار
۱۶۸	عالم آرای نادری
	در توجه رایات آفتاب اشراق به صوب عراق و محاربه نمودن ...
۱۷۲	مجملة‌التواریخ
	در بیان مجملی از وقایع اهالی عراق و آذربایجان ...
۱۷۶	تاریخ گیتی‌گشا
	در بیان نسب و حسب خدیو گردون قهب و ذکر شرمه‌ای از حالات آن خسرو نامدار
۱۷۹	خودآزمایی ۴

۱۸۱	فصل پنجم. بررسی متون تاریخی فارسی در دوره قاجار
۱۸۱	مقدمه
۱۸۳	مآثر سلطانیته
	بیان فتوحات و مقامات خاقان مغفور محمد شاه بعد از فوت ...
۱۸۶	تاریخ نو
	ذکر ورود نایب السلطنه به تبریز و وقایعی که روی نمود
۱۹۰	ناسخ التواریخ
	ذکر پادشاهی و جهانگیری محمد حسن خان قاجار و خاتمه احوال فرخ مآل او
۱۹۴	حقایق الاخبار ناصری
	ذکر حقایق اخبار سال هزار و دویست و هفتاد و پنج و اختلال حال ...
۱۹۸	مرآت البلدان
	ذکر فتح تفلیس به دست لشکر اسلام
۲۰۱	افضل التواریخ
	ذکر تجهیز و تشییع جنازه‌ای شاهنشاه شهید سعید، نورالله مضجعه، ...
۲۰۶	حیات یحیی یا تاریخ معاصر
	مصر و حجاز ایران
۲۰۹	تاریخ بیداری ایرانیان
	مجلس ضیافت
۲۱۲	خودآزمایی ۵
۲۱۴	پاسخنامه
۲۱۹	لغات و اصطلاحات
۲۲۹	کتابنامه

پیشگفتار

تاریخ نگاری در ایران ریشه و بن مایه در تاریخ ایران باستان دارد. کتیبه‌های بازمانده و آثار به‌دست آمده، از توجّه حاکمان و اندیشمندان به ضبط وقایع تاریخی در این دوران خبر می‌دهد. هرچند اطلاعات ما از این دوره اندک است اما آنچه که باقی مانده و به‌دست ما رسیده بخشی از تاریخ نیاکان ما را روشن می‌سازد.

با گشوده شدن مرزهای ایران به روی سپاهیان اسلام و روی آوردن ایرانیان به دین مبین اسلام و متعاقب آن رخداد‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و فرهنگی که در عرصه تاریخ ایران به‌وجود آمد، ثبت وقایع تاریخی بیش از پیش مورد توجّه قرار گرفت. آگاهی‌هایی که به‌صورت پراکنده باقی مانده بود و یا سینه به سینه نقل می‌شد، زیر عنوان شاهنامه‌نویسی جمع‌آوری شد. از طرف دیگر، موزخان ایرانی که تحت تأثیر زبان عربی، که زبان اول عالم اسلام تلقی می‌شد، قرار گرفته بودند به نوشتن تواریخی به زبان عربی پرداختند که در این میان می‌توان به محمد بن جریر طبری، ابوحنیفه دینوری و حمزه اصفهانی اشاره کرد.

افق مطالعات تاریخ نگاری با گذشت زمان بازتر شد. از دوره سامانیان به بعد شاهد رشد فزاینده‌ای در تاریخ‌نویسی به‌خصوص به زبان فارسی هستیم؛ در این زمان علاوه بر تواریخ عمومی، تاریخهای محلی نیز مورد توجّه قرار گرفت که از آن جمله، می‌توان به تاریخ سیستان و تاریخ طبرستان اشاره کرد.

هر چند کتابهای تاریخی در اوایل به زبان ساده نوشته می‌شد، اما به تدریج تاریخ نگاری نیز در کنار دیگر زمینه‌های نویسندگی از ادبیات عرب تأثیر گرفت؛ به‌طوری که

مورخان در متون تاریخی به آیات و احادیث و امثال و حکم استناد می‌جستند. نمونه بارز آن ترجمه تاریخ طبری است که توسط ابوعلی محمد بن بلعمی، وزیر منصور بن نوح سامانی، انجام گرفت. بلعمی در ترجمه کتاب سعی در ساده‌نویسی داشته، اما در لابه‌لای نوشته‌های خود به آیات قرآنی و احادیث نیز استناد جسته است. وی در واقع، با ترجمه و خلاصه کردن تاریخ طبری و افزودن مطالب تازه به آن، کتابی جداگانه تألیف کرد که از نظر شیوه نگارش و زبان‌شناسی بسیار حائز اهمیت است. نمونه دیگری که پس از گذشت یک قرن از ترجمه بلعمی تألیف شد، زین الاخبار عبدالحی گردیزی بود که این اثر را نیز می‌توان از آثار بسیار مهم و ارزشمند این دوره تلقی کرد که با نگرش به تاریخ اساطیری ایران باستان و سرزمینهای اسلامی نوشته شده است. بعدها پایه و مایه تاریخ‌نگاری در ایران و شبه قاره هند شد.

به این ترتیب، تاریخ‌نگاری در ایران مسیر رشد خود را طی کرد و در دوره غزنویان و سلجوقیان آثار باارزشی چه به صورت تاریخ عمومی و چه به شکل تواریخ محلی، نگاشته شد و این جریان تا حمله چنگیز به ایران ادامه داشت. اگرچه در دوره مغول نیز هرچند مدتی به دلایل فرهنگی و سیاسی توقیفی در تاریخ‌نویسی دیده می‌شود اما به علت رخدادهای تاریخی این دوره، به تاریخ‌نویسی نیز توجه خاصی شده است؛ خاصه این که حکمرانان وقت به ثبت وقایع تاریخی عصر خود علاقه‌مند بودند. این دوره را یکی از دوران مهم تاریخ‌نگاری ایران می‌توان تلقی کرد که آثاری چون جامع‌التواریخ، مجمع‌التواریخ، جهان‌نگشای جوینی و دهها اثر دیگر به نگارش در آمدند.

در قرن هشتم به لحاظ شیوه نگارش، با نوعی نثرنویسی و مغلق‌نگاری روبه‌رو هستیم که مدتها سرمشق بسیاری از نثرنویسان قرار گرفت و ضربه سنگینی بر پیکر تاریخ‌نویسی وارد کرد. نمونه بارز آن تجزیه‌الامصار و ترجیه‌الاعصار (معروف به تاریخ و صفات) نوشته شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی ملقب به و صف‌الحضرة است. از سوی دیگر، با مرگ ابوسعید گورگانی (سال ۷۳۵ ه.ق / ۱۳۳۵ م) که امپراتوری مغول عملاً روبه زوال گذاشت و حکومت‌های محلی چون آل جلائر در آذربایجان، آل کرت در خراسان، آل مظفر در فارس به صورت مستقل به حکومت رسیدند، توجه به تواریخ محلی بیشتر شد و کتابهایی چون مواهب‌الهی تألیف معین‌الدین یزدی در تاریخ آل

مظفر، تاریخ‌نامه هرات، تألیف سیف بن محمد هروی در تاریخ آل کُرت، تاریخ آل مظفر تألیف محمود کُتبی به رشته تحریر در آمدند.

با ظهور تیمور در عرصه تاریخ طومار حکومت‌های محلی در ایران در هم پیچیده شد و حکومتی مستقل جانشین آنها گردید. توجه تیمور به تاریخ و تاریخ‌نگاری سبب شد که آثار بدیعی از این دوره خلق شود. پس از تیمور در زمان جانشینان وی نیز همچنان تاریخ‌نگاری مورد توجه قرار گرفت. شاه‌رخ پسر تیمور از جمله مشوقین مورخان بود و آنان را مورد حمایت قرار می‌داد. از کتابهایی که در این دوره تألیف شد می‌توان به ظفرنامه شامی، مطلع السعدین، زبدة التواریخ، فردوس التواریخ و ذیل ظفرنامه اشاره کرد. به‌طور کلی می‌توان گفت که تاریخ‌نویسی در قرن نهم از شیوه نوع قرن هفتم و هشتم هجری پیروی می‌کرد. در این دوره علاوه بر تاریخهای محلی، تاریخهای عمومی نیز تألیف شدند که از جمله آنها به روضة الصفا می‌توان اشاره کرد. هرچند در دوره تیموریان توجه به ساده‌نویسی است اما وجود لغات مغولی و ترکی و استشهاد به آیات و احادیث و گاهی اطناب در بیان مقصود، درک مطالب را دشوار می‌سازد و خواننده به سختی می‌تواند از میان الفاظ به مقصود نویسنده پی ببرد.

در دوره سلسله‌هایی چون آق‌قویونلوها و قره‌قویونلوها تاریخ‌نگاری مورد توجه قرار گرفت که می‌توان به آثاری چون تاریخ ترکمانیه تألیف محمود بن عبدالله نیشابوری، تاریخ یزد تألیف جعفر بن محمد جعفری، تاریخ دیار بکر به تألیف ابوبکر طهرانی و تاریخ عالم‌آرای امینی تألیف روزبهان خنجی اشاره کرد. با ظهور سلسله صفوی در ایران هرچند به ادب فارسی و شعر و شاعری چندان توجهی نشد اما در زمینه تاریخ‌نویسی آثار ارزنده‌ای پدید آمد که هریک در نوع خود، چه از نظر سبک نگارش و چه از لحاظ محتوای مطالب تاریخی، قابل توجه است. آثاری چون فتوحات شاهی، حبیب‌السیر، لب‌التواریخ، جهان‌آرا، خلاصة التواریخ، جواهر الاخبار، تکملة الاخبار، احسن التواریخ، خلدبرین، عالم‌آرای عباسی و غیره از این دست‌اند. در این دوره بیشتر نویسندگان توجه به ساده‌نویسی داشتند. با این حال، برخی کتابهای تاریخی بودند که با نثر منشیانه و متکلفانه نوشته شده‌اند.

دوره افشاریه و زندیه تقریباً از نظر تاریخ‌نویسی مثل عصر صفوی است. اغلب

مورخان به ساده‌نویسی رو آوردند؛ ولی در این میان افرادی نیز به نثرمنشیانه و متکلفانه توجه داشتند. از این‌گونه آثار می‌توان دُرّه نادره و جهانگشای نادری تألیف میرزا مهدی‌خان استرآبادی را نام برد.

در آغاز دوره قاجار در سبک تاریخ‌نویسی تغییری چندان رخ نداد و نگارش آثار تاریخی به شیوه منشیانه ادامه داشت. مآثر سلطانی (یا مآثرالسلطانیه) تألیف عبدالرزاق دنبلی از این نمونه است؛ اما از عصر فتحعلیشاه قاجار به بعد، با ترجمه آثار نویسندگان غربی و چاپ روزنامه‌های متعدد در شیوه نگارش تغییراتی صورت گرفت و نویسندگان به مرور از مغلق‌نویسی و از به‌کار بردن واژه‌های شاذ و دشوار خودداری کردند و از اطناب کلام دوری جستند و در ترجمه کتابها از زبان فصیح روان استفاده کردند؛ که نمونه بارز آن در ترجمه حاجی بابا از میرزا حبیب اصفهانی و ترجمه آثار الکساندر دوما توسط طاهر میرزا اسکندری دیده می‌شود.

اقدامات عباس میرزا در اعزام دانشجویان به خارج از کشور، تأسیس روزنامه‌ها، چاپخانه‌ها، ترجمه کتابها، استخدام معلمین اروپایی و تأسیس دارالفنون که به همت میرزا تقی‌خان امیرکبیر جامه عمل به خود پوشید، انقلاب فکری در آن روزگار ایجاد کرد که یکی از آثار آن تغییر نگرش به تاریخ‌نگاری و ضبط حوادث و رواج ساده‌نویسی بود. از پیشوایان ساده‌نویسی این عصر می‌توان میرزا ابوالقاسم قائم مقام، طالب اوف، میرزا آقاخان کرمانی، امیر نظام گروسی و میرزا حکیم‌خان را نام برد که از نثر متکلف و صاف گونه بریدند و به سبک متونی چون تاریخ بیهقی و قابوسنامه رو آوردند.

از دوره ناصرالدین شاه به بعد توجه به ساده‌نویسی بیشتر شد و علت این امر را می‌توان در کوششهای امیرکبیر و ورود روزنامه‌های فارسی زبان به داخل کشور و چاپ و نشر مجلات دانست؛ و به‌ویژه انتشار روزنامه‌هایی چون *حبل‌المتین*، *ایران* و *قانون* در گسترش ساده‌نویسی تأثیری مستقیم گذاشت؛ و از سویی، افرادی چون امین‌الدوله، مستشارالدوله و بعدها نویسندگانی چون حاج سیاح، جمال‌زاده، محمدعلی فروغی، آثاری ماندگار از خود به یادگار گذاشتند که این آثار نمونه درخشانی از ساده‌نویسی در ایران آن عصر است. با نزدیک شدن به دوره معاصر، تاریخ‌نگاری نیز از عذوبت و شیوه ساده و روان بیان برخوردار است؛ از جمله آثار این دوره می‌توان به تاریخ‌بیداری ایرانیان

و تاریخ اجتماعی عبدالله مستوفی اشاره کرد.

اما کتابی که هم اکنون شما دانشجویان محترم در دست دارید، مروری است بر متون تاریخی ایران از آغاز تا عصر حاضر که برای آشنایی شما و مبتنی بر اصول «نظام آموزش از راه دور» تدوین شده است. روی این اصل متون تاریخی به ادوار مختلف تاریخی تقسیم شده و سعی بر آن بوده است که در این تقسیم‌بندی ضمن توجه به مقاطع تاریخی به سبک تاریخ نگاری در ادوار مختلف نیز اشاره شود. از میان انبوه منابع تاریخی تعدادی برگزیده شد که هم نماینده سبک نگارش تاریخ‌نویسی آن دوره باشد و هم سیر تحول و تطوّر تاریخ نگاری در ایران را نشان دهد.

در این مجموعه برای سهولت استفاده از متن، واژه‌هایی که به نظر می‌آمد نیاز به معنی داشته باشد، معنی‌گذاری شد؛ و در پاره‌ای از موارد توضیحاتی درباره مکانها و اشخاص داده شد که برای بهتر درک کردن مطلب راهنما باشد. همچنین آیات و احادیث و اشعار و عبارات عربی ترجمه، و امثال و حکم در پانویشت توضیح داده شد.

در آغاز هر فصل مقدمه‌ای آوردیم که به اجمال دانشجویان را با اوضاع تاریخی عصر و زمینه‌های تدوین متون تاریخی و سبک و شیوه نگارش آن دوره آشنا کند؛ و ضمن معرفی کتابهای آن فصل نیز تلاش شد که اطلاعاتی در زمینه مآخذ مورد نظر در اختیار دانشجویان محترم قرار داده شود.

خودآزماییهایی در پایان هر فصل طرح شده است که دانشجویان می‌توانند آموخته‌های خود را با پاسخ دادن به آن سؤالات به محک کشند. در بخش پایانی نمایه‌ای از لغات و اصطلاحات متون تاریخی آمده و نیز منابع مورد استفاده در این کتاب معرفی شده است که بی‌شک به دانشجویان محترم در زمینه تحقیقات تاریخی کمک مؤثری خواهد کرد. در پایان وظیفه خود می‌دانم که از همکار محترم سرکار خانم شهناز سلطان‌زاده ویراستار دانشور گروه تدوین که از آغاز تا انجام کار مددکار بنده بوده‌اند، و همچنین از سرکار خانم مریم آرزومندی که با حوصله تمام زحمت تایپ را بر دوش کشیدند سپاسگزاری کنم.

محمد رضا نصیری